

שיטת הכפתור-ופרח בזיהוי מקום המקדש (המשך לבירור הדברים בגיליון לה ותשובה להשגות)

הקדמה

- א. שיטת הכפתור-ופרח על הכותל המזרחי
- ב. זיהוי שער שושן
- ג. הרשות והצורך להגיה בכפתור-ופרח
- ד. היתכן שהכפתור-ופרח טעה?
- ה. מקום המקדש לדעת הכפתור ופרח
- ו. ראיות שלדעת הכפתור ופרח המקדש היה על הרמה
- ז. זיהויו של הפתור-ופרח - לעומת זיהויו של הודב"ז
- ח. סיכום

הקדמה

במאמרי בגיליון לה עסקתי בזיהוי שער שושן לפי שיטת הכפתור-ופרח וההשלכות מכך על זיהוי מקום המקדש. טענתי שהכו"פ תופס את כל הכותל המזרחי של הר הבית ככותל הת"ק האמות המקודשות. מכך נגזר שמיקומו של שער שושן בשליש הדרומי של כותל זה, כפי נוסח הכו"פ שלפנינו, אינו מתיישב עם המשנה שרוב הר הבית בדרום. מאידך, מדברי הכו"פ נראה שנתונים אלו מתיישבים זה עם זה ואף מחזקים את מסקנתו שהכותל המזרחי הוא כותל הר הבית. לפיכך הצעתי להגיה בדבריו ששער שושן נמצא בשליש הצפוני של כותל זה, וכך נתון זה מחזק את מסקנתו שזהו כותל הר הבית ולא כותל העזרה, כי אם היה זה כותל העזרה הרי שהשער צריך להיות באמצע ולא בצפון.

הגיעו אלי מספר השגות על הדברים וברצוני להשיב עליהן, פעמים באזכור מפורש של ההשגה ופעמים במובלע, לפי העניין. בהזדמנות זו אוסיף כמה ראיות שהכו"פ מקבל את המסורת המקובלת שמקום המקדש נמצא על הרמה.

א. שיטת הכפתור-ופרח על הכותל המזרחי

לשון הכפתור-ופרח (מהדור' ביהמ"ד להלכה בהתישבות עמ' קיב-קיג):

מכל זה יראה כי מה שאנו רואים היום בזמננו זה מהכותלים העומדים האלה, שהם כותלים מחומת הר הבית. עוד היום ניכר שער שושן למזרח... וכן ניכר שער הקיפינוס למערב, שער הצפון שהוא הטדי אינו ניכר, שאותו צד נחרב. ואנו צריכין לאמת זה בהקש חפושי... א"כ בהכרח יש לנו לומר שהם כותלי הר הבית. ולצפון הפתח הסגור אשר במזרח שאמרנו עליו שהוא שער שושן כמטחוי קשת

יש בכוחו שני שערים גבוהים מאד בכיפות מחוץ, ודלתותיהם ברזל והם סגורים לעולם, וקורין להם ההמון שערי רחמים. והישמעאלים הורגלו בזה וקורין להם בא"ב אלרחמ"א. ומסתברא שהם אותם שני שערים שעשה שלמה לגמול חסדים אחד לחתנים ואחד לאבלים ומנודים, כמו שנזכר מסכת סופרים (פ"כ) [פ"ט] (ה"ב) רבי אליעזר בן הורקנוס אומר: ראה שלמה כת של גומלי חסדים ובנה להם לישראל שני שערים, אחד לחתנים ואחד לאבלים ומנודים. בשבת היו מתקבצים יושבי ירושלים ועולין להר הבית ויושבין בין שני שערים הללו כדי לגמול חסדים זה לזה. ושמה לזה קורין להם קצת שערי רחמים. אם כן היום שאנחנו בחטאינו מבחוץ נוכל להתקרב לענין תפלה והשתחויה עד אותם הכתלים, וכן עמא דבר באים עד אותם הכותלים ומתפללים לאל יתעלה לפני אלו השני שערים שהזכרנו. וכבר בקש מהאל יתברך שלמה בתפלתו (מלכים א ח, ט) שתקובל תפלת המקום ההוא.

לענ"ד מכל מהלכו ברור שהבין ששערי רחמים הם חלק מהר הבית, כפי שציטט ממסכת סופרים: "ועולין להר הבית ויושבין בין שני שערים הללו". גם מראייתו מ"וכן עמא דבר" מתבאר כך, שכן אילו סבר ששערי רחמים הם מחוץ לת"ק, או אפילו אילו סבר שיש ספק כלשהו בדבר, אין כל ראייה מהמנהג להתקרב אליהם שמותר להתקרב גם לשאר הכתלים (יושם לב: ראייתי איננה רק מהעובדה שבחרו להתפלל שם, דבר שיכול לנבוע מאילוצים שונים, אלא מכך שהכו"פ מוכיח ממנהג זה שאלו כותלי הר הבית ולא כותלי העזרה).¹ כך

1. הסבו את תשומת לבי לקיומה של גרסה אחרת בכו"פ במהדו' ניו יורק תשי"ח, "לפני אלו השערים", ולא "לפני אלו השני שערים", ולפיה אפשר להבין שהכו"פ מדבר על מנהג להתפלל לפני כלל שערי הר הבית ולא על שערי רחמים בדווקא, ואם כן יש מקום לומר שלדעתו הם אכן מחוץ לת"ק. לדעתי ברור לחלוטין שהנוסח "אלו השני שערים" הוא הנכון, ותחילה אסקור בקצרה את תולדות הדפסת הכו"פ (כמפורט במבוא למהדו' ביהמ"ד להלכה בהתישבות, עמ' 22). הכו"פ נדפס עד כה בחמש מהדורות: ונציה ש"ו; ברלין תרל"א (מהדו' הרב צבי הירש חן טוב); ירושלים תרנ"ז (רא"מ לונץ); ניו יורק תשי"ח (הרב יוסף בלומנפלד); ומהדו' ביהמ"ד להלכה בהתישבות. דפוס ראשון התבסס כמובן על כת"י; דפוס ברלין התבסס על דפו"ד וגם על כת"י אוקספורד; ומהדו' ביהמ"ד להלכה התבססה על שני הדפוסים הראשונים וכת"י אוקספורד ושני כת"י נוספים. לעומת זאת מהדו' לונץ התבססה על שני הדפוסים שקדמו לה ולא השתמשה בכת"י כלל, וכל השינויים שבה לעומת הדפוסים הקודמים הם תיקונים מסבירה (כפי שמוסבר במבוא למהדו' ביהמ"ד להלכה ועולה גם מהמבוא למהדורת לונץ עצמה). מהדורת ניו יורק העתיקה את נוסח מהדורת לונץ ללא שינוי. לעניין המשפט שלפנינו, בדפוס הראשון (דף כד, ב) והשני (דף יז) והחמישי (עמ' קיג), שהשתמשו בכתבי יד, מופיע "אלו השני שערים" (במהדו' ביהמ"ד להלכה אין הערה על שינוי כלשהו בין כתה"י בעניין זה), ואילו בשלישי (עמ' צד) וברביעי (עמ' 227), שהתבססו רק על דפוס ראשון ושני, מופיע "אלו השערים". ברור, אפוא, שהשמטת "שני" היא שיבוש גרידא שנפל במהדורת לונץ וממנה למהדו' תשי"ח. לענייננו אין זה משנה האם לונץ הגיה כך מדעתו או שזוהי טעות סופר ותו לא. מכל מקום הט"ס מוכחת מהערת השוליים במהדו' לונץ (שהועתקה גם במהדו' תשי"ח): "בזמן המחבר וגם זמן רב אחריו היה כותל המערבי של חומת הר הבית אשר אצלו נתפלל כעת מכוסה בעפר, וכל היהודים

גם הבינו את דבריו הרדב"ז (ח"ב סי' תרצא) ופאת השולחן² ואחרים.³

כנגד טענה זו העירו לי שאילו החומה המזרחית היתה חומת העזרה אסור היה להתקרב גם לשערי רחמים. לכן העובדה שמתקרבים לשערי רחמים מוכיחה שהחומה המדוברת היא חומת הר הבית ולא חומת העזרה. אינני מקבל הערה זו. אם כל כך פשוט היה לכו"פ שחומה זו היא יותר מת"ק, ושערי רחמים שייכים לחלק המורחב, הרי אין ראייה ממנהג התפילה שם שהכותל המזרחי בכללו אינו חומת העזרה. הרי כשם שחומת הר הבית התארכה מעבר לגבולו המקודש כך אפשר שחומת העזרה התארכה.

גם העובדה שהכו"פ מזכיר את שערי רחמים רק לבסוף, אחרי שאר השערים, אין בה כדי ללמד שאינם משערי הר הבית. הרי בלשון חז"ל (סופרים פי"ט ס"ט): "בשבתות היו מתקבצין יושבי ירושלים, ועולין להר הבית, ויושבין בין שני שערים הללו" לא מפורש היכן היו שערים אלה, אם בחומת הר הבית או בחומת העזרה או במקום אחר, וגם לא מפורש שהיו במזרח (וכידוע רבים השיגו על הכו"פ בזיהוי זה). ואם כן כיצד יכול היה הכו"פ להסיק מהם בהתלבטותו אם החומה שלפניו היא חומת הר הבית או העזרה? בעניין שערים אלה

יושבי ירושלים והבאים אליה הלכו להתפלל מחוץ לעיר לפני חומת המזרח של הר הבית אצל השערים האלה. וגם בספר יחוס הצדיקים... יש למוד מיוחד לשערי רחמים". הרי שהמהדיר הבין גם הוא שהכו"פ מדבר על תפילה ליד שערי רחמים. ומצאתי בס"ד שרא"מ לונץ עצמו (קובץ 'ירושלים' כרך י עמ' 16), במאמר משנת תרע"ב (עי"ש עמ' 1), דהיינו חמש עשרה שנה לאחר הדפסת מהדורתו (תרנ"ז), מצטט מהכו"פ בנוסח "לפני אלו השני שערים שהזכרנו", ושמה ביקש אגב אורחא לתקן את השגגה שיצאה מתחת ידו.

בפאת השולחן פרק פ"ג סי"ב הביא מדברי הכו"פ בנוסח "אלו השערים", וכך כבר במהדורה קמייתא של הפאת השולחן משנת תקצ"ו. ברם, מהסקירה לעיל על תולדות הדפסת הכו"פ ברי שלא היה בידו אלא דפוס ראשון, מהדורת ונציה ש"ו, ואכן, ציוני המקורות בפאה"ש (דפ"ר, צפת תקצ"ו) פרק ג לכו"פ פרק ו הם לדף כג, בהתאם למהדורה זו. כל הסעיף המדובר בפאה"ש אינו העתקה מדויקת מהכו"פ אלא עיבוד ותמצית דבריו ואין זה עד נוסח.

אין, אפוא, מקום לפקפק בנוסח "אלו השני שערים" ובמסקנה ממנו ששערי רחמים כלולים בהר הבית, כפי שהבין הפאת השולחן עצמו, כדלקמן. ידוע גם ששער הרחמים אכן היה מיוחד לתפילה יותר משאר השערים, כפי שמובא בספר 'נבואה שעריך' עמ' נז, מכתב מהמאה העשירית למניינם: "ואני מתפלל עליכם... בכל העתים לפני שער הרחמים, ואני ניגש אליהם בכל שני וחמישי וגם אל יתר השערים".

2. בפאת השולחן פ"ג סק"ז כתב בשם הכו"פ: "שנקראו שערי רחמים... שזה נשאר מבה"ק ב' שערים דגמילות חסדים, אחד לחתנים ואחד לאבים ומנודים, ושם מתפללין מפני שהם מהר הבית", והסביר בזה את ההלכה לומר "טבעו בארץ שעריה" כנגד שערים אלו.
3. עיין עיר הקדש והמקדש ח"ד עמ' טז ובני עמי (הרב דוד שלוש, עמ' רכז) שתמהו על הכו"פ המחשיב את שער הרחמים לשער הר הבית, שאינו מתיישב עם המרחק מדרום או עם המשנה המונה למזרח שער אחד בלבד, ולא הציעו לפרש אותו אחרת. בהר הקודש (עמ' רלד-רלה) הקשה ג"כ על הכו"פ, והציע שלדעתו שערי רחמים הם מחוץ לת"ק אך לא ביאר את דבריו "וכן עמא דבר" וכו'.

ההוכחה אינה מעצם קיומם אלא רק מהמנהג להתקרב אליהם ולהתפלל אצלם. לפיכך הכו"פ מתייחס תחילה לשערי הר הבית שהוזכרו במשנה, שעצם קיומם בחומה שלפניו מבסס את זיהויה כחומת הר הבית, ורק לבסוף מסביר ששערי רחמים הם השערים שקבע שלמה, שרק לפי מסקנתו כעת מתברר שהם נקבעו בשערי הר הבית.

כפי שכתבתי במאמר, תפיסת הכו"פ את הכותל המזרחי כולו ככותל הת"ק מוכחת גם מהתייחסותו אל האבנים ההרודיאניות בחלקו הצפוני והדרומי כאל בניין שלמה המלך. אגב אציין שגם בחומה הצפונית, שעליה כתב הכו"פ שחרבה, יש שרידים הרודיאניים קטנים, אך הללו מצויים (מימי הכו"פ ועד היום) בתוך מבנים ואינם נראים לעין הציבור (ראה 'אוצר ירושלים והמקדש' עמ' 305).

ב. זיהוי שער שושן

במאמרי הצעתי, אחר ההגהה "עוד היום ניכר שער שושן למזרח והוא סגור אבני גזית. ואם תחלק זה הכותל לשלושה חלקים יהיה זה הפתח בחלק הראשון מצד קרן מזרחי (דרומי) [צפוני]", ששער שושן הוא שער הללויות, או שער אחר שהיה סמוך לו. יש דוחק בשתי האפשרויות: המונח "כמטחוי קשת" נראה מעט מדי עבור עשרים המטרים משערי רחמים לשער הללויות; ומאידך הצורך להניח את קיומו של שער נוסף שכיום אין לו זכר, ולומר שהכו"פ התעלם כליל משער הללויות, אף זהו דוחק. אין לי הכרע גמור בשאלה זו. מכל מקום כמה הערות:

1. העירו לי שהמדידה מוטעית, שכן קצהו הדרומי של השליש הצפוני אינו בשער הללויות כי אם בשער הרחמים עצמו, שאותו ציין הכו"פ כמטחוי קשת צפונית לשער שושן. לא מדובר בטעות במדידה (המעין בהערה 20 במאמרי יראה שצינתי נכונה ששער הללויות נמצא 280 מטר מהקצה הדרומי של ההר), אלא טעות בניסוח שלי: "ציון זה תואם בדיוק לשער קטן הקרוי 'שער הללויות', שנמצא עשרים מטר מדרום לשערי רחמים", וראוי היה לכתוב "כמעט בדיוק", שכן שער זה אינו בדיוק בשליש, אלא כ-20 מטר דרומה ממנו. לענ"ד זה אפילו לא בגדר "פורתא לא דק" בראיית הכו"פ, ודומני שכל אחד היה מתאר שער זה כנמצא בשליש הכותל למרות אי הדיוק הקל שבזה. בפרט לפי מה שביארתי שהדגש בדברי הכו"פ הוא ששער זה נמצא בצפון ולא במרכז, ומזה ראייתו שזהו שער הר הבית ולא שער העזרה שאמור להיות באמצע החומה, מובן ציון המקום כנמצא בשליש הצפוני אע"פ שאין זה מדויק.

2. אם התכוון הכו"פ לשער הללויות, נצטרך לומר שסבר ששער זה הוא שריד קטן משער גדול הרבה יותר שהיה בעבר. אכן, האבנים שמדרום לשער זה הן מהתקופה שאחרי החורבן, ואין לשלול אפשרות שבעבר היה רחב יותר. וראה לשון הסטייפלר צ"ל

ב'שיעורין של תורה' (ב"ב תשל"ט עמ' נב): "ויש מחלוקת אי שער שושן הוא שער הרחמים של היום או שער קטן במשך החומה"; ולא נרעש מהיות השער קטן מדי.

3. ביחס לאפשרות שהצעתי שכוונת הכו"פ לשער אחר שהיה מדרום לשער ההלויות, העירו לי שלכאורה הדבר לא יתכן, שכן מדרום לשער ההלויות חשופה עד היום שורת אבנים מהתקופה האומאית (לפני כ-1300 שנה) שמתמשכת לאורך עשרות מטרים, בגובה 730 מטרים מעל פני הים, מעל סיפו של שער הרחמים ושער ההלויות. ממילא בזמנו של הכו"פ לא יכול היה להיות שער נוסף שם. ברם, לפי בדיקתי במפתה המפורטת של אילת מזר נדבך זה מתרומם מעל סיפו של שער הרחמים כחצי מטר לכל היותר, ויתכן שהיה שער מעליו. אמנם הכו"פ כותב ששערי רחמים גבוהים משער שושן, אבל גבהם המיוחד של שערי רחמים אינו עניין לגבהם מעל פני הים, אלא לחלל השער עצמו או גבהו עם החומה שמעליו. ממילא אין לשלול אפשרות שהיה שם שער בגובה עשרים אמה ששער הרחמים בכללו היה גבוה ממנו.

ג. הרשות והצורך להגיה בכפתור-ופרח

האם רשאים אנו להגיה בדברי הראשונים, ללא הכרח ברור ומוכח מתוך דבריהם? לענ"ד בדרך כלל לא ניתן להגיה מסברה שאינה מוכרחת, אם כי לגבי הכו"פ עצמו נראה שאין מנוס מהגהות מסוג זה מדי פעם, כפי שכתב הרב קורן (מעלין בקודש לא עמ' 104). אולם יש להבהיר: ההגה לא נועדה להתאים בדוחק את דברי הכו"פ לשיטה המקובלת על מיקום אבן השתייה. לשם כך יכולתי בהחלט להסתפק בפרשנות שהוצעה זה מכבר לדבריו ש"שליש הכותל" המדובר הוא שלישי חומת העיר העתיקה כולה, ולא ראיתי פירכה של ממש להצעה זו, כפי שכתבתי בקצרה במאמרי (הערה 27). הצעת ההגה שלי נועדה בראש ובראשונה ליישב קשיים פנימיים בדברי הכו"פ.

יתירה מזו: הצעת ההגה שלי מייתרת הגהה דומה במקום אחר בכו"פ. לגבי מקום שריפת הפרה כתב הכו"פ (עמ' צו): "עוד היום מקובל המקום ההוא, והוא צפוני לקבר חולדה כמטחוי קשת שפל ממנו מעט". זיהוי קבר חולדה ידוע (בחצר 'כנסיית העלייה', בערך בקו רוחב 631770, כמעט בדיוק ממזרח לשער הרחמים וכשישים מטר מצפון לצכרה). מאידך, מקום שריפת הפרה צריך להיות בקו ישר "אל נכח פני אהל מועד". אם כן, לא יתכן לכאורה שמקום שריפת הפרה, שצפוני לקבר חולדה "כמטחוי קשת", יהיה מכון כנגד שער שושן שמתואר בכו"פ כנמצא מדרום לשערי רחמים "כמטחוי קשת". לפיכך הגיה הרא"ם לונץ ויבדל"א הרב קורן (שם) "והוא דרומי לקבר חולדה", והגהה זו התקבלה ע"י הסוברים שלדעת הכו"פ שער שושן נמצא בדרום הר הבית והיא מוכרחת לשיטתם. אולם לפי מה שביארתי הגהה זו אינה הכרחית, שכן קל מאוד לטעות בשיעור זה. כפי שהסברתי, המתומן של כיפת הסלע הוא "כוכב המתעה את הספנים". כתלי המתומן, שאינם

מכוונים בדיוק לרוחות השמיים, מקשים מאוד על הצופה לדעת האם הוא ממזרח לנקודה כלשהי, ויוצרים אשליה אצל העומד מצפון מזרח לכיפה שהוא עומד בדיוק ממזרח לה. לפיכך, אם הכו"פ סבר ששער שושן שנמצא מצפון לכיפת הסלע מכון בדיוק ממזרח לה הרי שמקום שריפת הפרה צריך להיות אליבא דאמת צפוני מעט יותר כדי שיהיה על אותו קו, דהיינו צפוני לקבר חולדה.⁴ אם כן, מאחר שלפי כל שיטה אנו זקוקים להגהה כלשהי, הצורך שלי להגיה אינו דוחק מיוחד בשיטתי.

ד. היתכן שהכפתור-ופרח טעה?

מדבריי על הכו"פ עולה שייחסתי לו צרור שגיאות: שהר הבית כפי שהוא לפנינו כיום הוא הת"ק על ת"ק אמה המקודשות; ששער ההלויות הוא שער שושן; ושהוא מכון כנגד כיפת הסלע. האם זה סביר? האם אין זו פגיעה בכבודם של ראשונים?

מאוד לא נעים לי לעמוד בעמדה שממעטת את דמותו של הכו"פ כחוקר דייקן, אבל כאשר תפיסה לא נכונה של יכולותיו מביאה לשיבושים בהבנת דבריו ולפרשנויות המקרבות בזרוע את דבריו אל המציאות אין ברירה אלא להציג את הדברים כהויותם.

לענ"ד הטוענים שהכו"פ לא יכול היה לטעות בכגון זה, תופסים את דרך מחשבתו של הכו"פ בצורה שאיננה ריאלית. דומה הוא בעיניהם לחוקר בן זמננו, שנוטש את הסברות העממיות המקובלות לטובת ממצאי המחקר שנבדקו בעזרת כלי מידה מדויקים. ולא כך היא דרכו של הכו"פ. כלי מידה מדויקים אין בידו, והמסורות העממיות הן לו כלי עזר ראשון במעלה.⁵ בעיקרי הפרטים הנ"ל על הר הבית, דברי הכו"פ משקפים דעות שהיו מקובלות בזמנו ובמשך מאות שנים לפניו ולאחריו. זאת, מלבד הזיהוי שער שושן עם שער ההלויות, שהוא כנראה חידוש שלו, כלשונו: "שאמרנו עליו שהוא שער שושן". בעניין זה הדעה הנפוצה הייתה ששער הרחמים הוא שער שושן, ושהוא מכון כנגד מקום המקדש, אע"פ שהוא צפוני יותר משער ההלויות!

לביסוס הדברים אפתח בכמה מקורות המציינים את שער הרחמים כמצוי בדיוק ממזרח למקום המקדש, הוא כיפת הסלע.⁶ ראשון להם הוא רבי עובדיה מברטנורא ('אגרות א"י

4. אכן, פרופ' קאופמן, הסובר שהמקדש היה בצפון הר הבית, ופרופ' מיכלסון, הסובר שהמקדש היה בכיפת הסלע אך נוטה לצפון, הסתייעו מהכו"פ כל אחד לשיטתו. אולם אני איני דן כאן על מקום המקדש וכיוונו אליבא דאמת, אלא על מראית עיניו של הכו"פ בלבד.

5. דוגמה לדבר בפרק מא (עמ' כב) על האהל שבו העמיד דוד את ארון הברית, נקודת ציון שהכו"פ מסתמך עליה בביור גבולות ירושלים המקודשת: "והנך רואה כי עוד היום האהל הזה עומד קיים כתחלת הייטו והוא בכיפה וכנגד הר המוריה לדרום והכל קורין לו היכל דוד".

6. לא ציינתי לכמה ספרים שרק זיהו את שערי רחמים עם שער שושן, שכן אולי לדעתם שער שושן לא היה מכון כנגד קה"ק. ציינתי רק לאלו שגם ציינו את מקום שערי רחמים כמזרחי לבהמ"ק.

עמ' 134): "גם חקרתי על אבן שתיה... ורבים אומרים כי היא תחת כיפה אחת יפה גבוה אשר בנו הישמעאלים במקדש... ושנים עשר פתחים יש לבית המקדש היום, ואותם שקורים להם שערי רחמים הם שני שערי ברזל סגורים למזרחו של בית". וב'ספור דברים מורגלים בירושלים' (אגרת ר' דניאל פינצי משנת שפ"ה, התפרסמה ע"י מאיר בניהו, 'אסופות' ח"א עמ' רלד): "ולצד מזרח כנגד הבית המקדש יש שני שערים סגורים בנויים בחומה... והם שער המזרח הפונה קדים וקראום שערי הרחמים". ורבי עמנואל חי ריקי (אדרת אליהו, מי נידה אות לו, מהדו' ירושלים תש"ע ח"ב עמ' רצ-רצא): "ואחרי אשר זיכני ה' לבא לדור פה ירושלים תוב"ב... שנת תצ"ח... הייתי עסקן בדברים אלה וסבבתי את העיר ג' פעמים ומניתי כל הפתחים... ומן הפתחים הסגורים היא פתח המזרח של הר הבית שפה קורים אותה שער הרחמים, אבל לפי המדות שמדדתי מצאתי היותה היא ממש שער המזרח הידועה", ועל פי הנחה זו מדד את רוחב השער וקבע את גודל האמה לגדולה הרבה יותר מהמקובל. לא ביאר מה מדד ואיזו מדידה יכולה להביא למסקנה זו שזהו שער המזרח, ודומני שאין דרך לפרשו אלא שהניח שכפיפת הסלע היא מקום המקדש, ומדד ומצא ששערים אלו הם בדיוק ממזרח לה. בתבואות הארץ, לחוקר הרב יהוסף שוורץ (ח"ב פ"ז, מהדו' לונץ עמ' שלב): "בצד מזרח חומת העיר היא חומת הר הבית (מכוון מול הבנין הגדול שהוא על מקום המקדש) נמצאים ב' שערים סתומים באבנים ואומרים שהם שערי הרחמים שעשה שלמה המלך... אכן ברור אצלי שאין שערים אלה מזמן ההוא". זאת, למרות שהיה מודע (שם עמ' שמג) לעובדה שהר הבית ארוך יותר מת"ק וכתב שהוא הורחב לצפון. וב'שערי ירושלים' (לר' משה נוסבוים, לבוב תרל"א, שער ה: שבחי הארץ, מרום מראשון מקום מקדשנו, מהדו' ירושלים תשכ"ז עמ' 56): "למזרח החומה יש שערים סתומים באבנים [דהיינו שערי רחמים, או אולי גם שער ההלויות] ועדיין צורתם ניכרת והם מכוונים נגד ביהמ"ק, גם סמוכים ונקראים שערי מזרח". כיו"ב בספר תכלת מרדכי (לרב שלום ליב איזנבך,⁷ ירושלים תרס"ד, פרה פ"ד מ"א): "דהר הזיתים הצפוני... דידוע דהוא כנגד שערי רחמים כנגד מקום המקדש ושם הוי מעשה דפרה אדומה". ובדברי זאב (לר' זאב בידנוביץ, חי"ט, ירושלים תרצ"ד עמ' יט): "תמה תמה אקרא, מדוע לא ישתדלו העסקנים בירושלים שיתנו הערביים רשות להתפלל נגד שער המזרח המכונה שערי רחמים, שהוא מכוון כנגד בית קדשי הקדשים".

מעניין במיוחד מחקרו של ר' יצחק יחזקאל יהודה 'הכותל המערבי', ששימש חומר רקע לחוות דעת שהוגשה לוועדת פיל אחרי פרעות תרפ"ט (נדפס בת"א תרפ"ט ושוב בירושלים תשכ"ח). לדעתו (מהדו' תשכ"ח עמ' 52) שער שושן שבכו"פ הוא שער ההלויות (בלשונו "שער המתים"), אך כתב שהכו"פ שגה בזה, מפני ששער זה דרומי מדי (!), והזיהוי הנכון הוא שער הרחמים, שהוא "מכוון נגד מקום העזרות".

7. הספר נדפס ע"ש הרב מרדכי קרויז ע"י נכדו, אולם ידוע שמחברו האמיתי הוא הרב שלום איזנבך, כפי שכתב באנצ'י לתולדות חכמי א"י בערכו (ח"ג עמ' פב).

באשר להנחה שהר הבית כצורתו היום הוא הר הבית המקורי של ת"ק על ת"ק, לענ"ד סימן מובהק לה הוא פלך השתיקה שתפסו כל המקורות הקדומים בעניין זה. שאלת הפער בין הריבוע למלבן לא נדונה במפורש עד לעת החדשה,⁸ ונראה שלא ראו בזה קושי. כך משמע גם בפאת השלחן (ס' ג ס"ב), שהביא את דברי הכו"פ: "מה שאנו רואים היום בזמנינו זה מהכותלים העומדים במזרחה של ירושלים נגד הר הזיתים הם כותלי הר הבית" (ולא "כותלים מחומת הר הבית" כלשון הכו"פ, שניתן אולי להעמיס עליה קיצור של הכותל המקודש). ובס"ק כו האריך להביא את ראיית הכו"פ משערי רחמים דווקא, ונראה בביורו שלדעתו הם מכלל הת"ק. אולם אחרי הבאת דברי הכו"פ פקפק עליו, לא מפני שאולי הרחיב מדי את גבולות ההר, אלא אדרבה, שמא **צמצם** מדי את גבולותיו: "כי אולי חידשו זו החומה... **וקיצרו ועשו החומה במקום חדש**, דמשמעות שחומת הר הבית היה בסוף שיפועו כמ"ש במידות". דהיינו, הפאה"ש העלה אפשרות שהר הבית המקודש היה רחב במזרחו אף יותר מכפי שהוא היום, על סמך הבנה במסכת מידות שהחומה התחילה בתחילת המדרון.⁹ והרי יכול היה הפאה"ש להסתייע מן הסתירה לכאורה בין הריבוע למלבן, סתירה שמצריכה להרחיב את רוחב המלבן או לקצר את אורכו, והפאה"ש לא העלה כלל שיקול זה.

מלבד זאת, בספרים רבים מצוין שלהר הבית יש י"ב שערים כפי שהיו בזמן בניינו, ונראה מדבריהם שכל השערים עומדים על מקומם המקורי. אציין לכמה ספרים שבדבריהם הדבר בולט במיוחד: בעדותו של נוסע קראי משנת ת"ט (מסעות א"י עמ' 317-318): "ויש בירושלים לבית המקדש תוב"ב י"ב שערים לעזרה היום... וכל שערי בית המקדש קרואים בשמותם כפי המנהג הקדמון" (בספרים אחרים מצוין ש"שער השבטים" בצפון הר הבית הוא השער שדרכו נכנסו עולי הרגל בזמן הבית, "ששם עלו שבטים"). בשערי ירושלים הנ"ל (מהדו' ירושלים תשכ"ז, עמ' 63): "הנה מקום בית המקדש עתה פנוי... **אורך הר הבית כאשר היה מקדם** [כצ"ל ע"פ דפו"ר, ובמהדו' תשכ"ז: מקדש], **עוד היום נראה שם שנים עשר שערים**... על מקום קדש הקדשים יש בניין מפואר ומהודר מאד מאד". ובהקדמתו: "וחלקתי אותם לי"ב שערים... כנגד י"ב שערי המקדש הנראים עוד היום".

בספר 'יסוד המעלה' (מאת אהרן סורסקי, על תחילת ההתישבות החסידית בא"י), מצאתי שני מכתבים מאלפים בנוגע לעניינינו. בשנת תקמ"ט כתב רבי שמואל גרונום כן מפקיעין ('יסוד המעלה' ח"ב עמ' קנא): "הלכנו אל הר הזיתים... הגם שקודם לזה היינו רואים מקום הר הבית מכמה בתים גבוהים שיכולים לראות... אך כמו שרואים מהר הזיתים אינם רואים כל כך בשום מקום, כל רוחב ואורך הר הבית. ולדעתי **בלי ספק שיש כהיום גם כן ת"ק אמה על ת"ק אמה**, ולא יש בכלל הר הבית שום בניין כי אם אילנות לצד דרום,

8. דומני שהראשון שעמד על כך הוא בעל תבואות הארץ הנ"ל.

9. הוא מצוין גם לסוגיה ביומא טז, אבל המדרון המזרחי של הר הבית יורד בתלילות עשרות מטרים, הרבה למעלה מהבדלי המפלסים המזכירים בסוגיה ביומא שם.

ובסוף הר הבית בנין וכו', ובאמצע הר הבית לצד מערב בנין על מקום קדשי הקדשים וכו'". בשנת תקס"ה כתב ר' צבי הירש הארקער (עמ' רנב): "הוליכו אותי לחצר הקרוב למקום המקדש, ובתוך החצר היה בית גבוה מאד אשר משם יכולים לראות כל המקום המקדש... כמעט יצאה נשמת מחמת גודל המרירות ולא יכולתי לסבול לעמוד שם כי אם זמן מועט, אבל אח"כ הייתי כמה פעמים באותו המקום ונתתי דעתי היטב על כל המקומות, ולפי השיעור עכשיו נראה שהמקום הוא ת"ק אמה על ת"ק".

במיוחד בולט הדבר ב'משכנות לאביר יעקב' (לרב הלל משה גלבשטיין, ירושלים תרמ"א, דף א ובדף שלפניו, בפרט אות ב), וז"ל: "ואני ראיתי בזמן שכתבתי חלק א כי עכשיו בצפון הר הבית יש שער פתוח [בניגוד לתיאורו של הכו"פ שהזכיר המחבר לעיל מיניה, שהשער הצפוני חרב]. ויש לעיין ולהתבונן לפי זה אם השער והחומה דהר הבית בצפון שאנו רואים עכשיו זהו מה שבנו אותן שנתן ה' בידם את בהמ"ק מעת חורבן ביהמ"ק, ולפי זה יש לעיין כי אולי פחתו מן השיעור ת"ק אמה והעמידו כותל הצפון דהר הבית בתוך ת"ק אמה דהר הבית מדרום לצפון... ולפי זה המצוה והחיוב על הרבנים פה עיר הקדש שדבריהם נשמעים למדוד במדה שיעור ת"ק אמה מכותל מערבי מקרן דרומית שלה עד הצפון, ושיעור במידה מחוץ לכותל הצפוני הנ"ל דהר הבית, אם ימצאו במדידה שיש מקום שם מבחוץ לכותל שהוא בתוך ת"ק אמה דהר הבית, ושם ודאי אסורים מבני ישראל ללכת שם מן התורה... וא"כ שם ודאי החיוב על הרבנים הנ"ל לתקן מצות שמירת מקדש מן התורה גם בזמן הזה". וכבר העיר עליו ב'הר הקודש' (עמ' רנט אות קעח), שנעלם ממנו שאורך הר הבית כפול מת"ק בערך.

עוד יש לציין לדברים תמוהים שכתב בשו"ת ציץ אליעזר (ח"י סי' א אות נט-ס): "נזכיר ב' טענות חזקות שטוענים הרוצים להתיר הכניסה, ונראה על ביטולם, והמה... שהשטח מחזיק הרבה ביותר (כמעט פי ארבע מת"ק אמה על ת"ק אמה שכתוב במשנה דמדות שזוהי המדה של שטח הר הבית)... ולטענה השניה, מה שהשטח מחזיק לפי המדידות שלנו הרבה יותר משטח הר הבית שהוא ת"ק אמה על ת"ק אמה, לזה נשיב... למדנו מדברי אדרת אליהו אלה שיש יסוד להניח שהאמה של קודש היא כמו אמה ושני שלישים של ימינו, ואם ככה הרי ישתוו המדידות, ומכל המדידות שעורכים אם נערכים לפי החשבון הזה יצא החשבון כמעט מדויק לפי שטח של ת"ק אמות על ת"ק אמות... ולכן ברור הדבר שמספק יש לאסור כל השטח שמבפנים לחומת הר הבית". ניכר מדבריו שתפס שמתחם הר הבית ריבועי, והגדלת האמה תפתור את שאלת הרוחב (והחשבון "כמעט מדויק" לא מפני שהר הבית אינו ריבועי לגמרי אלא מפני שהגודל כמעט פי ארבע מהת"ק). הדברים נדפסו לראשונה בכרם ציון ב בשנת תשכ"ח ושוב בציץ אליעזר בשנת תשמ"ה.

אינני יודע כיצד בדיוק להסביר מדוע כל אלו לא הבחינו בבירור שהר הבית הוא מלבני. מכל מקום, לאחר עיון בכמה תמונות של הר הבית שצולמו מהר הזיתים, דומני שהקושי

בכך אינו גדול כל כך. חומת העיר העתיקה (בימינו, עכ"פ) מדרום להר הבית מסתירה מעין הרואה מהר הזיתים את מלוא אורכו של הכותל הדרומי של הר הבית. בהר הבית גופו, המבנה הארוך של מסגד אל-אקצה והעצים הרבים הפזורים בתוכו (פרט שמתואר בספרים רבים מזה מאות שנים, כגון באגרת ר' ישראל מפירושא לפני כחמש מאות שנה, אגרות א"י עמ' 172: "ואילנות הרבה נמצאו בה") מסתירים את מרבית הכותל המערבי. הכותל המערבי עצמו מוסתר לגמרי מצדו הפנימי בבניינים שהוצמדו לו, ולא ניתן לזהות בו ממרחק את הצורה האופיינית לכתלי הר הבית. ממילא, אין זה כל כך פשוט להעריך את רוחב הר הבית.

אמנם ידוע שבמשך הדורות היו ציירים וקרטוגרפים שאינם מבני ברית שציירו את הר הבית בצורה מלבנית, ולמה לנו לחשוב שמה שנגלה לעיניהם נעלם מעיני כמה מחכמינו? ברם, מובן מאליו שאדם הרוצה לצייר ולשרטט מפה, ובוחר את נקודת התצפית הטובה ביותר ויושב במשך שעות רבות ומצייר ומשרטט, ובוחן כל רגע האם ציורו מתאים למראה עיניו, ידקדק יותר. בפרט אם אין לו כל ידיעה על המשנה שמתארת את הר הבית כת"ק על ת"ק ואין לו אלא מה שענינו רואות. מעניין לציין שגם הרב יהוסף שווארץ, שכאמור הוא הראשון מבין חכמינו שידוע לי שכתב על הרחבת ההר, צייר את מקום המקדש (ראה 'דרישת ציון' מהדור' יהודה עציון עמ' 348-349), וגם מציירו ניכר שההר מלבני.

הקושי של הכו"פ להעריך את מידת רוחבו של הר הבית עולה גם מלשונו (עמ' קיב): "וזה שאם היו אלו חומות מרובע שכ"ב על קל"ה, היה קל"ה לבד מצפון לדרום ואנחנו רואים היום שהחומה ההולכת מצפון לדרום הרבה מאד יותר מקל"ה והיא חומת המזרח". כבר עמדתי במאמרי על משמעות לשונו "הרבה מאד יותר מקל"ה" שלא היה ברור לו כמה היא. ואוסיף כעת שהיה מתבקש לכאורה שיכתוב גם "שהחומה ההולכת ממזרח למערב הרבה מאד יותר משכ"ב", שהרי היא 280 מטר, ואם נחלקן ב-322 נגיע לאמה מופרזת בת 87 ס"מ. מכאן שלא היה ברור לכו"פ מה אורך החומה.

יש להוסיף, שהספר כו"פ נכתב כולו בבית שאן, כפי שנאמר בהקדמה (עמ' ג) "בבית שאן למנשה אשר בו לחבר את זה ישיבתי בחרתי", וכן בכל מהלך הספר.¹⁰ מלשונו בפרק ו (עמ' ק): "גם כי אמר אלי בירושלם כשהבאתי אליו זה הספר לעבור עליו ולהגיהו..." נראה שבמהלך כתיבת הספר ביקוריו בירושלים היו מעטים.¹¹ בכל מהלך הדיון על הר הבית והמקדש לא נאמר במפורש שהמחבר ערך מדידה כלשהי או שעלה במיוחד להר הזיתים

10. פרק ה עמ' נט: "ושמעתי פה בבית שאן". פרק ו עמ' קיט: "ואין ספק שהמקום היותר שפל שבכל ארץ ישראל הוא הירדן, לכן בלכתך מן הירדן שלפני בית שאן לירושלם תלך בערבה...". ובפי"א עמ' צא: "מה שאנו יושבי בית שאן רואים מן הערבה מזרחה". ושם עמ' צב: "הגבעה שהיא פה בבית שאן". בפנ"ד עמ' רלח: "והרבה מהם פה בארץ הערבה". ופנ"ח עמ' שיח: "ומהם ראיתי פה בית שאן".
11. הוא מציין (פרק ו, עמ' עמ' קכט): "ומה שאנו נוהגין עם אחינו... לעלות לירושלם בחגים ובמועדים...", אך לא ברור כמה פעמים נטל חלק בעליות אלו.

לצורך תצפית על הר הבית. אמנם מסתבר שכבר בימי שבתו בירושלים החל לעסוק בנושא, ומכאן הלשונות "שאנו רואים היום בזמננו זה" וכדומה (עמ' קיא, קיב, קיט). אולם דרכו של עולם שבמהלך כתיבת ספר המחבר מסתעף לביירוים חדשים שלא תכנן מתחילה. יתכן שבהיותו בירושלים טרם תכנן לדון על ההיתר להתקרב לכתלי הר הבית, שהיה פשוט ומקובל, ורק בשבתו בבית שאן החליט לעסוק בהרחבה בשאלה זו, ונאלץ להסתפק בפרטים שזכר או רשם לעצמו בירושלים, ולא התאפשר לו לברר יותר את אורך החומה המזרחית. וכמובן מסקנתו להלכה שרירה וקיימת גם על פי הפרטים שהיו בידו, ולא מדובר כאן על טעות בדין ח"ו מחמת בדיקה שאיננה מספקת.

מלבד זאת יש לדעת, שזיהוי הבעייתי של שער שושן וחוסר הדיוק באומדן הכותל המזרחי אינם הפרטים היחידים שמופיעים בכו"פ ומעוררים תמיהה.¹² קנה המידה להערכת מחקריו צריך להיות על רקע הידע והיכולות המוגבלים שהיו בזמנו, ובנסיבות אלו פועלו ומסירות נפשו, והשגיו הגדולים בזיהוי מקומות על פי שמות ערביים שנשתמרו, ראויים להערצה. אין אנו אלא כננסים על גבי ענק, וכל מה שביכולתנו לזקק את דבריו אינו אלא מכוחו ומכוח כוחו.

ה. מקום המקדש לדעת הכפתור-ופרח

במאמרי כתבתי שעל פי הצבת שער שושן בשליש הצפוני, בהנחה שהוא מכוון ממזרח למקום המקדש, נמצא שהכו"פ מקבל את המסורת המקובלת על מקום המקדש בכיפת הסלע. על כך נשאלתי: כיצד יכול היה הכו"פ לסבור שהחומה המזרחית כולה היא ת"ק אמה, ובד בבד לסבור שכיפת הסלע היא מקום ההיכל? הרי שנינו (מידות פ"ב מ"א) שהר הבית "רובו מן הדרום, שני לו מן המזרח, שלישי לו מן הצפון, מיעוטו מן המערב", ומאידך ניכר לעין שחלקו הצפוני של הר הבית רחב יותר מן המזרחי!

ראשית אעיר ששאלה זו עומדת גם כנגד כל המחברים הנ"ל אשר סברו שהכותל המזרחי הוא ת"ק אמה ומאידך קיבלו שכיפת הסלע היא מקום המקדש, ראה במובאות דלעיל. באשר לכו"פ, התשובה לענ"ד נעוצה בשאלה אחרת והיא מהו "הר הבית" לעניין משנה זו ומה דעת הכו"פ על גודל החיל. מדברי הכו"פ על הסורג והחיל (עמ' קז-קח ועמ' קיג) לא ברור מה דעתו על רוחב השטח שמהסורג ופנימה, ולא הזכיר את מידת עשר

12. כדוגמה אציין את ייחוס קבר חולדה להר הזיתים, שבמקורות הידועים לנו נכתב לראשונה בכו"פ, ויש עליו פקפוקים קשים ממקורות חז"ל, כפי שפירטו בתבואות הארץ (עמ' שמח-שנב) ובעיר הקדש והמקדש (ח"ב עמ' פ-פא) ודחו את זיהויו בשתי ידיים. מקום זה היה מוקד עלייה לרגל עד שנזנח בעת החדשה, כנראה בעקבות הפקפוקים הנ"ל. בדומה לכך גם לגבי "מערת צדקיהו", ויש דוגמאות נוספות. ראה עוד ב'מדות ומשקלות של תורה' פרקים קכג-קכה ובפרט בטבלה המסכמת בעמ' שיא, שריכז את מרחקי הדרך בכו"פ ועמד על פערים ניכרים באומדן זמני ההליכה.

האמות שבמשנה (שמא הסתפק אם לפרשה כרמב"ם שזוהי מידת גובה המחיצה, וראה בהערות המהדירים עמ' קח). נראה לענ"ד שסבר שכל הרמה היא החיל, ואילו "הר הבית" שעליו נאמר ש"רובו מן הדרום" וכו' הוא מה שסביב לרמה. מעתה, אין ממראה העין כל הכרח שהצפון גדול מהמזרח (אפילו אם לא נתחשב בהסתרת החומה המזרחית). בקטעים מסוימים המרחק מהרמה לחומה המזרחית אף גדול במעט מן המרחק מהרמה לקצה הצפוני של ההר!

1. ראיות שלדעת הכפתור-ופרח המקדש היה על הרמה

כעת אבסס את הסברה שהכו"פ קיבל את המסורת על כך שמקום המקדש היה על גבי הרמה. לית מאן דפליג שבזמן הבית ההיכל והעזרה היו גבוהים מסביבתם, ככתוב במסכת מידות. אלו החוששים שמא המקדש לא היה על הרמה הידועה כיום במרכז הר הבית נזקקים לומר שהגבעה שעליה עמד המקדש הוסרה לגמרי, או כוסתה לגמרי. אולם מכמה מקומות בכפתור ופרח משתמע שלא חשב כך, ולדעתו הגבעה שעליה עמד המקדש קיימת ונראית כפי שהיא:

א. בפרק ו (עמ' ק) הוכיח שקדושת מקום המקדש קיימת גם אחרי חורבנו מהגמ' בשבועות יד ע"ב: "בעי ר' ירמיה: בן בבל שעלה לארץ ישראל ונעלם ממנו מקדש". פירוש זה הוא כשיטת תוס' שם (ד"ה ונעלם) ששאלת ר' ירמיה היא על הזמן הזה, וציין את בני בבל מפני "שבני ארץ ישראל רגילין להכיר יותר" גם לאחר החורבן. אילו היה הכו"פ סבור שמקום המקדש אינו ניכר כיום ואין לו סימן בשטח, וגם בני ארץ ישראל מתקשים לזהותו, היה עליו לפרש שהשאלה נאמרה על זמן הבית (כשיטת הרמב"ן וסיעתו).

ב. הכו"פ מאריך (עמ' ק-קג) להוכיח שקדושת המקדש קיימת לעולם והנכנס כיום למקום המקדש בטומאה חייב כרת, ולכן (עמ' קז) "צריכין אנו לדעת גדר וגבול מקום האסור וחייב ליכנס היום שם בבית הקדוש". אילו היה סבור שהגבעה שעליה עמד המקדש כוסתה או שוטחה לגמרי הרי לא די לחייב כרת על סמך המקורות שהביא על קדושתו הנצחית של מקום המקדש. היה עליו להביא מקור שנוגע לקדושת המקום במצבו הנוכחי לאחר השינוי הגדול בקרקעו, כגון הגמרא בזבחים כד ע"א האומרת שדוד קידש את העזרה עד התהום, או לדון בכיסוי העפר על פי הלכות גגין ועליות. שתיקתו מלמדת שמבחינה זו לא השתנה דבר מהותי.

ג. לגבי עין עיטם כתב (עמ' קיז-קיח): "מקום מקדש התורה כסתו ונתפרסם ונתגלה על דרך שאמרו מסכת זבחים... סבר למיבנייה בעין עיטם אמרי מוטב לתתי ביה פורתא...". ובהמשך הפרק (עמ' קלג): "והררי ציון הם: הוא בעצמו, והר המוריה, והר הזיתים, ועין עיטם". משמע שעין עיטם הוא הר בפני עצמו, ומסדר ההרים שהוזכרו משמע שלדעתו עין עיטם הוא הר הצופים. לפי זה מתבאר שעין עיטם אינו בפסגת הר המוריה, אלא

המקדש הוא שהיה במקום הגבוה ביותר בהר המוריה. זאת, בניגוד למה שיש הטוענים להצדקת השיטה הדרומית, ש"סבור למבנייה בעין עיטם, אמרי מוטב לתתי ביה פורתא" מובנו שמקום המקדש אינו בפסגת הר המוריה אלא במדרונו.¹³

ד. עוד בפרק ו (עמ' קכג) הביא הכו"פ את טעמי הרמב"ם במורה נבוכים (ח"ג פמ"ה) להעלמת מקום המקדש בתורה: "על העלם בתורה הקדושה מקום המקדש כתב הר"ם ז"ל... שלא יפסידוהו מי שהוא בידם עתה וישחיתוהו בכל יכלתם". אילו סבר שבפועל אכן מקום המקדש הושחת ושונה לבלי הכר, בניגוד לרצון ה' מקדם ומטרתו בכתבת התורה, מסתבר שהיה עליו לציין זאת ולומר שגרם החטא וכיו"ב.

ה. בפרק מא (ח"ג עמ' כג), בדיון על גבולותיה של ירושלים המקודשת, כתב: "אבל מה נעשה היום שהרי דרכי ציון אבלות ומסילות ירושלם שוממות ולא נכר גדריהם בברור, שהיום תראה העיר יותר גבוהה מהר המוריה וכל שכן בית הכנסת והשכונה. ואולי היה זה מאשר נחרבה כמה פעמים וחוזרים ובונים על ההרוס, ולזה תמצא כיפות ישנות תחת הבתים והם קרקע הבתים החדשים, ולעולם היה הר הבית גבוה מירושלם". הכו"פ הסיק ממקורות חז"ל שהר הבית היה גבוה מירושלים (ואכמ"ל בפרט זה) והתפלא על הסתירה למראה עיניו, ותירץ זאת בכך שהעיר הוגבהה עקב בנייה חוזרת ונשנית. אילו סבר שמפלסו של הר הבית השתנה כליל מאז ימי הבית היה עליו לציין גם זאת בתיאור השינוי שאירע, כגון "שהיום תראה הר המוריה גבוה מבית המקדש". גם לא כתב כהסבר לשינוי גבהו של הר הבית שגבעת המקדש הוסרה וכך נהייתה העיר גבוהה יותר (כפי שאכן כתב הרדב"ז ח"ב סי' תרלט). מסתבר, אפוא, שלגבי מקום המקדש מה שהיה הוא מה שלעינינו כעת.

ז. זיהויו של הכפתור-ופרח - לעומת זיהויו של הרדב"ז

האם הטענה שהכו"פ טעה בזיהוי שער שושן אינה "שומטת את השטיח" גם מתחת לזיהויו של הרדב"ז ולפיו כיפת הסלע היא אבן השתייה? במה הזיהוי האחרון עדיף מן הראשון?

כמה תשובות בדבר:

א. זיהויו של הרדב"ז החלטי ביותר, "בלי ספק" ו"אין ספק", ואילו הכו"פ מתבטא כמשער מעצמו: "ולצפון הפתח הסגור אשר במזרח שאמרנו עליו שהוא שער שושן...".

ב. הרדב"ז פוסק על פי זיהויו הלכה למעשה ונותן גושפנקה להצדיק "מנהג שנהגו כל העולם", כלשונו, להתקרב לכיפה עד מרחק מסוים, בלי שום אסמכתא נוספת. לעומת

13. אגב, כך מוכח גם בדעת הרמב"ם ממש"כ במו"נ ח"ג פמ"ה: "וידוע שעובדי ע"ז היו מכוונים לבנות היכליהן ולהעמיד צלמיהם במקום הגבוה שימצא שם על ההרים הרמים, ולזה בחר אברהם אבינו ע"ה הר המוריה בהיותו הגבוה שבהרים אשר שם ופרסם שם ביחוד ה'".

זאת הכו"פ מציין את שער שושן כ"חזי לאצטרופי" לסברות אחרות, חזקות וברורות, שעל פיהן זיהה את הכתלים ככתלי הר הבית והתיר להתקרב אליהם.

ג. דברי הרדב"ז מתיישבים יפה בטופוגרפיה של ההר, בלי צורך לומר שיש גבעה גדולה שנעלמה או כוסתה.

ד. והיא העיקר. הרדב"ז בדבריו מאשר מסורת ארוכת שנים שעל פי המקורות שבידינו היא ידועה לפחות שמונה מאות שנה לפניו. אף ידוע ממקורות חז"ל (כגון הירושלמי פסחים פ"ז ה"ב) שהיו תנאים ואמוראים שנכנסו להר הבית מאות שנים אחרי החורבן, ומכאן שהייתה להם מסורת היכן מקום המקדש. ומאחר שידוע שאחרי החורבן הייתה מסורת על מקום המקדש, וגם ידוע לנו על מסורת כזו מלפני לפחות אלף ושלוש מאות שנה, מה פשוט מלחבר את המסורות הללו זו לזו, ולמה לנו לומר שהמסורת נולדה יש מאין? והלא אך טבעי שעל מקום זה, שעליו נאמר "והיו עיני ולבי שם כל הימים" (מלכים-א ט, ג), יהיו גם עיניהם וליבותם של ישראל כל הימים. והרי כל מי שעומד ומתפלל בהר הזיתים, כפי שידוע שעשו יהודים בכל הדורות (גם כאשר נאסרו עליהם המגורים בירושלים), צריך לדעת ובוודאי גם משתוקק לדעת היכן מקום המקדש. כל כך פשוט ומתבקש ולא יתכן אחרת מאשר שאב מסר לבנו וסב לנכדו היכן הוא מרום מראשון מקום מקדשנו, "אם אתן שנת לעיני ועפעפי תנומה עד אמצא מקום לה", משכנות לאביר יעקב" (תהלים קלב). הלא די בכך שפעם בכמה עשרות שנים יבקרו יהודים באזור וימסרו את הידיעה זה לזה: "על גבעה זו עמד בית המקדש, ואבן זו היא אבן השתיה", כדי שתגיע אלינו.¹⁴ לענ"ד זה מושכל ראשון ועמוד ברזל עיקרי בכל סוגיה זו.

המסורת הידועה כיום על זיהוי המקדש היא מסורת חיה ולא שוחזרה רק על סמך חיטוט בספרים. אין ספק שכך חשב הירושלמי המצוי לפני עשרות ומאות שנים, כפי שהדבר

14. כאן המקום להתייחס לטענה שקראתי לפיה התיאור על חשיפת אבן השתייה לאחר הכיבוש המוסלמי של א"י מלמד שהר הבית היה מכוסה אשפה במידה כזו ששוללת אפשרות להעביר את המסורת על אבן השתייה. אולם המקור הקדום ביותר בעניין זה מספר כך ('מקורות ומחקרים בתולדות ישראל' מאת שמחה אסף, עמ' 22): "ויבוא כל מוסלם אשר היה בעיר ובישובי השדה ובאו עמהם קבוצה מהיהודים, אז צוה אותם לטאטא מקום המקדש ולנקות אותו [בערבית: "בכנס אלקודס ותנטיפה", ומשמעו: לטאטא, כפי שביאר לי הרב יצחק שילת שליט"א, ואמר שלפי המשמעות המילולית מסתבר שלא מדובר על חפירה ופינוי פסולת רבה, והשווה גם לפיה"מ בברכות פ"ח מ"ג ועוקצין פ"א מ"ג עם המקור הערבי]. ועומר היה מפקח עליהם בכל רגע ובכל פעם שהיה מתגלית (שכבה?) היה שואל (?) את זקני היהודים על הצחרה שהיא אבן השתייה, ואחד מהחכמים ציין לו את גבולות המקום עד שנתגלה, ויצו לבנות חומת המקדש ולבנות כיפה על הצחרה ולצפותה בזהב". לא מדובר על פינוי גל הריסות בכל שטח ההר, עד כדי כך שהרמה לא הייתה ניכרת. אדרבה, משמע שהייתה מסורת ידועה על אבן השתייה ולכן היה חשוב לו לחשוף אותה ולנקותה.

מתבטא גם במאות ספרים ובציורים. מקצתם גם כתבו זאת לעניין הלכה בנושאים שונים.¹⁵ מאז הרדב"ז ועד לפני כמאה שנה, אלו שלא סמכו למעשה על הרדב"ז וחששו להיכנס להר הבית הסבירו זאת מחמת חששות אחרים ולא הטילו ספק בזיהויו. רק כמה מחקרים חדשים במאה השנים האחרונות החלו לפקפק במסורת המקובלת.

אמת היא שאיננו יודעים לשלשל את המסורת איש מפי איש עד ימי בית שני, אך בכך לא ייגרע כוחה. כשאמרה הגמרא (ערכין לב ע"ב): "כל שתעלה לך מסורת בידך מאבותיך שמוקפת חומה מימות יהושע בן נון כל מצוות הללו נוהגות בה" לא דרשה הגמרא שהמסורת תכלול מגילת יוחסין ממי שמע האבא. מובן שאין לקבל מסורת עממית שיש עליה פירכה של ממש (כגון זיהוי שערי רחמים עם שער שושן). אולם כאשר אין פירכה שכזו, ומדובר במקום שתמיד הייתה בסביבתו נוכחות יהודית כלשהי שאיפשרה את העברת המסורת, וההיגיון מחייב שאכן הועברה כפי שמתבקש במקום החשוב ביותר לעם היהודי, ופוסק הלכה בשיעור קומתו של הרדב"ז ואחרים סמכו עליה הלכה למעשה, זוהי "מסורת" לכל דבר. גם גדולי התורה שפקפקו בה, כגון הרב טוקצ'ינסקי, לא ערערו על העובדה שזוהי המסורת בפי העם, כלשון הרב טוקצ'ינסקי (עיר הקדש והמקדש ח"ד עמ' ז): "המסורה בפי כולנו ובפי עמים אחרים קוראה להסלע הארוכה והגבוהה הנמצא במסגד עומר (כיפת הסלע) בשם אבן השתיה". לא נותר אלא לדון האם יש לה פירכה של ממש שתאלץ אותנו להכחיש את המסורת, אבל אם אין כזו אין לנו כל סיבה שלא לקבלה.

ח. סיכום

לענ"ד קריאה פשוטה של הכפתור-ופרח מעלה שלדעתו החומה המזרחית כולה יסודה מימי בית ראשון והיא ת"ק אמה, ובמיוחד מוכח כך מדבריו לגבי שערי רחמים. כך הבינו אותו כמעט כל הדנים בדבריו ומצטטים אותו. בפרט זה, ובפרטים נוספים שכתבתי שהכפתור-ופרח שגה בהם, כבר קדמוני רבים וטובים. אלו שגיאות סבירות במושגי ימיהם, ומצאנו לו בהם חברים רבים במשך הדורות.

15. כגון הב"ח סי' תקסא, פאת השולחן (פ"ג ס"ב ועי"ש גם הערה לג על אבן השתיה), החפץ חיים בליקוטי הלכות זבחים דף לד ע"א, והמעין היטב במשפט כהן סי' צב ימצא שגם הראי"ה קוק זצ"ל קיבל דעה זו. גם הצופה דב"ש, מרבני ירושלים, בספר שער החצר סי' תט"ו (בנדמ"ח עמ' 547) סומך על הרדב"ז הלכה למעשה: הוא מביא מדרך הקדש שמותר להיכנס להר הבית אחרי טבילה, אבל מי שנהג איסור אין להתיר לו, מדין נדר, עי"ש. ועי"ש גם בסי' תקעד (עמ' 693), שם הזכיר חששות הלכתיים אחרים. ובספר 'שמש ומגן' לרב חביב סתהון (רב בטבריה, נפטר תרס"ז, נדפס בירושלים תרנ"א) דף מה ע"ב (בסוף העמוד): "לפי דברי הרדב"ז ז"ל נראה דשפיר דמי ומותר ליכנס להר הבית בזה"ז וכדאי הוא לסמוך עליו". גם הרב גורן סבר שמעיקר הדין אפשר לסמוך על התייעוד ההיסטורי שלפיו המקדש היה על הרמה, עיין 'הר הבית' מהדו' תשנ"ב עמ' שסא-שסב, אלא שלמעשה העדיף לחשוש שמא המקדש היה בדרום ולהתיר את הכניסה לחלק המינימלי המקיים "רובו מן הדרום".

לא חידשתי בהבנתו שום דבר חוץ מאשר החשבון שלהלן. ארבעה נתונים שמופיעים בו אינם מתיישבים יחדיו: א. כל החומה המזרחית היא מהת"ק. ב. שער שושן נמצא בשליש הדרומי. ג. שער שושן מכוון כנגד ההיכל. ד. רוב הר הבית פנוי בדרום. הקושי מתעצם מן המשתמע שנתונים ב ו-ד מופיעים במהלכו כדי לתמוך את מסקנתו שהכתלים הם כתלי הר הבית, בעוד שדווקא לפיה הם סותרים זה את זה. על כרחנו ניאלץ לוותר על אחת ההנחות, ולכן צריך להגיה בו לגבי מיקום שער שושן וכך כל דבריו עולים בקנה אחד.

כמובן הגהה היא דוחק גדול ויש לשקול אותה היטב. מאידך, הגהה זהה לגבי מקום שריפת הפרה, שבעלי השיטה הדרומית זקוקים לה לשיטתם, אינה נצרכת כלל לשיטתי. בנוסף, אם שער שושן אינו שער ההלויות נזדקק לומר שבימי הכפתור-ופרח היה שער נוסף שלא ידוע לנו כלל על קיומו בימיו, ומאידך נצטרך לומר שהכפתור-ופרח התעלם כליל משער קטן שקיומו ידוע.

אין כל קשר ודמיון בין ייחוס הטעות לכפתור-ופרח לבין ייחוס טעות לרדב"ז בהסתמכותו ההלכתית על המסורת בדבר אבן השתייה. ההגיון הפשוט מחייב שהמסורת על מקום המקדש תעבור מדור לדור, ואם מצינו שמסורת כלשהי אכן הגיעה אלינו, ואין כנגדה שום הוכחה של ממש, הרי שזוהי המסורת המקורית.